IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 21 Issue 2 May 2026

ABDURAHMON JOMIYNING ARAB TILI GRAMMATIKASIGA QO‘SHGAN HISSASI

Muxammadodilova Saxobaxon
O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik (arab tili) magistranti
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20321686

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdurahmon Jomiyning arab tili grammatikasiga qo‘shgan hissasi manbalar tanqidiy va qiyosiy tahlil asosida o‘rganiladi. Jomiyning asarlarida grammatika qoidalarini sharhlash usuli, atamalarni barqarorlashtirish hamda o‘quv jarayoniga moslashtirish tamoyillari aniqlanadi. Tadqiqot natijalari Jomiyning nahv va sarf masalalarini izchil bayon qilgani, Sharq madrasalarida grammatika didaktikasini takomillashtirgani bilan ilmiy qiymat kasb etishini ko‘rsatadi.
Kalit so‘zlar. Abdurahmon Jomiy, arab tili grammatikasi, nahv, sarf, sharhchilik an’anasi, terminologiya, madrasaviy ta’lim

Annotatsiya. This article examines Abd al-Rahman Jami’s contribution to Arabic grammar through source criticism and comparative analysis. It focuses on his exegetical techniques, terminological consistency, and pedagogical adaptation of grammatical rules. The results demonstrate Jami’s role in systematizing morphological and syntactic explanations and in shaping the didactics of Arabic grammar in Central Asian scholarly education.
Key words. Abd al-Rahman Jami, Arabic grammar, nahw, sarf, commentary tradition, terminology, madrasa education

KIRISH

Abdurahmon Jomiyning ilmiy merosi, odatda, badiiy ijod va tasavvufiy-falsafiy qarashlar doirasida talqin qilinadi, holbuki XV asr ilmiy-madaniy muhitida u filologik fanlar tizimining faol subyekti sifatida ham namoyon bo‘lgan. Arab tili grammatikasi o‘rta asr musulmon Sharqida nafaqat tilshunoslikning nazariy sohasi, balki mantiq, fiqh, kalom, adabiyotshunoslik kabi fanlar uchun metodologik poydevor vazifasini bajargan umumilmiy “instrumental” yo‘nalish sifatida qaralgan. Shu sababli Jomiyning grammatika sohasidagi ishlarini aniqlash va baholash bir tomondan arab tilshunosligi tarixining mintaqaviy qirralarini ochsa, ikkinchi tomondan Markaziy Osiyo madrasalarida filologik ta’limning qanday standartlar asosida shakllanganini tushuntirishga xizmat qiladi. Mavjud tadqiqotlarda Jomiyning grammatikaga oid qarashlari ko‘pincha umumiy eslatmalar darajasida qolib ketadi yoki u yaratgan sharhlarning didaktik mexanizmlari, terminologik tartibga solish usullari hamda nahv va sarf masalalarini bayon etishdagi tanlovlari izchil tahlil qilinmaydi. Shuningdek, Jomiy faoliyati Hirot ilmiy maktabi hamda undan keyingi Movarounnahr va Xuroson ta’lim an’analariga ta’siri kontekstida tekshirilsa-da, uning arab grammatikasiga qo‘shgan hissasini aynan filologik-nazariy mezonlar orqali qayta o‘qish zarurati saqlanib qolmoqda.

Maqolaning maqsadi Jomiyning grammatik merosini manbashunoslik va qiyosiy tahlil asosida o‘rganib, uning arab tili grammatikasidagi ilmiy yangiligi va ta’limiy ahamiyatini asoslashdir. Shu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar hal qilinadi: Jomiyning grammatik asarlari va ularga oid ilmiy tavsiflarni aniqlashtirish; uning nahv va sarf masalalarini bayon etish uslubini tahlil qilish; terminologik izchillik va ta’riflash strategiyalarini ko‘rsatish; Jomiy sharhlarining mintaqaviy ta’lim amaliyotiga ta’sir mexanizmini izohlash; natijalarni arab grammatika an’anasining umumiy rivoj yo‘nalishlari bilan qiyoslash.

ASOSIY QISM:

Sharq filologik an'anasida sharhchilik ko'pincha ikkilamchi janr sifatida talqin qilinadi, biroq manbashunoslik shuni ko'rsatadiki, sharhlar ilmiy maktablarning yashovchanligini ta'minlagan, terminologiyani barqarorlashtirgan va murakkab nazariyani o'quv jarayoniga moslab bergan asosiy vositalardan biri bo'lgan. Jomiy ham aynan shu jarayonda muhim bo'g'in sifatida ko'rinadi: uning hissasi klassik grammatik nazariyani soddalashtirish emas, balki uni mantiqiy-ixcham shaklda qayta tuzish orqali o'qitiladigan bilimga aylantirishdir. Bu holat rus sharqshunoslik an'anasida Sharq madrasalaridagi "matn-sharh-hoshiya" zanjiri ta'limning institutsional mexanizmi sifatida izohlangan yondashuv bilan mos keladi [7]. Biroq Jomiy misolida mazkur zanjirning ichida muallif shaxsiy metodik tanlovlar orqali matnning semantik zichligini oshirishi va o'quvchi uchun "tushuncha xaritasi"ni aniqlashtirishi ko'rinadi.

Jomiyning terminologik izchilligi haqidagi natija ham muhim muhokama talab qiladi. Arab grammatikasida atamalar ko'pincha ko'p qatlamli: bir termin turli mualliflarda turlicha doirada ishlatilishi yoki bir tushuncha bir nechta termin bilan ifodalanishi mumkin. Zamonaviy lingvistik tarix tadqiqotlarida terminologik barqarorlik bilimning standartlashuvi bilan bog'lanadi. Jomiy matnida termin tanlovining qat'iyligi, ehtimol, ko'p tillilik sharoitida arab tili grammatikasini o'zlashtirishni yengillashtirish zaruratidan kelib chiqqan. O'zbek tadqiqotchilari mintaqadagi filologik ta'limda tushuncha va atama birligini ta'minlash madrasaviy an'ananing asosiy talabi bo'lganini qayd etadilar. Shunday bo'lsa-da, Jomiyning terminologik tanlovi faqat pedagogik ehtiyoj bilan cheklanmaydi; u o'ziga qadar shakllangan ilmiy leksikani tartibga solish orqali sharh matnini keyingi izohlar uchun "metatil" darajasiga ko'taradi. Bu esa Jomiyni nafaqat sharhlovchi, balki filologik kommunikatsiya me'yorlarini mustahkamlovchi olim sifatida ko'rsatadi.

Madrasaviy ta'lim sharoitida haddan tashqari bahsiy bayon o'quvchida tushunchaviy beqarorlik keltirib chiqarishi mumkin. Jomiy muvozanatli yondashuvni tanlab, ixtilofni "qoida chegarasi"ni aniqlash vositasiga aylantiradi. Bu usul ilmiy tafakkurni tarbiyalaydi: o'quvchi bir fikrni yodlash bilan kifoyalanmay, qaysi sharoitda qaysi talqin ishlashini tushunishga o'tadi. Shu ma'noda Jomiy yondashuvi xalqaro tadqiqotlarda ta'kidlanadigan "pedagogik filologiya" tamoyillariga yaqin: grammatik nazariya o'quvchi uchun mantiqiy amaliyot sifatida quriladi. Bunda Jomiy, ehtimol, o'z zamonasidagi Hirot ilmiy muhitida mantiq va til fanlarining yaqin aloqada o'qitilishi bilan hamohang ravishda, grammatik dalillashni tartibli ko'rsatishga intilgan.

Sarf va nahv o'rtasidagi uzviylikni saqlashga doir natija ham Jomiy hissasining nazariy qirrasini ochadi. Ko'plab darsliklarda sarf shakl yasalishi, nahv esa sintaktik vazifalar sifatida alohida yo'nalishda o'rgatiladi; bu ajratish metodik jihatdan qulay bo'lsa-da, matn tahlilida ular doimo birga ishlaydi. Jomiy bayonida shakl va vazifa orasidagi bog'lanishning doimiy eslatib borilishi, grammatikani matn bilan bog'lashga xizmat qiladi. O'zbek filologiya maktabida arab tili ta'limi an'anasini tahlil qilgan izlanishlarda ham aynan matn markaziyligi, ya'ni grammatikaning matn o'qish va sharhlash ehtiyojidan kelib chiqishi alohida qayd etiladi. Jomiy merosi shu tendensiyani kuchaytirgan omillardan biri sifatida talqin qilinishi mumkin, chunki uning sharhlari nazariy qoidani amaliy o'qish strategiyasiga yaqinlashtiradi.

Markaziy Osiyoda arab grammatikasi ko'pincha "mustaqil fan"dan ko'ra, boshqa fanlarni o'qish uchun zarur instrumental tayyorgarlik bo'lgan. Shu sababli bu yerda grammatik matnlar o'quvchiga tez va tizimli yo'l bilan kompetensiya berishi lozim edi. Rus sharqshunoslari madrasaviy ta'limning bu pragmatik tabiatini ko'rsatgan holda, sharhlar o'quv dasturining "boshqaruv mexanizmi" bo'lganini ta'kidlaydilar. Jomiy ana shu mexanizm ichida yuqori sifatli, terminologik barqaror, mantiqiy ixcham matn yaratgan olim sifatida ajralib turadi. Shunday qilib, uning hissasi arab grammatikasi tarixidagi "maktablararo nazariya"dan ko'ra, "mintaqaviy

standartlash va didaktika” yo‘nalishida muhimroq ko‘rinadi; bu esa Jomiy merosini tilshunoslik tarixi, ta’lim tarixi va qo‘lyozma madaniyati kesishgan nuqtada o‘rganishni talab qiladi.

Tadqiqot Abdurahmon Jomiyning arab tili grammatikasiga qo‘shgan hissasi, avvalo, sharhchilik orqali ilmiy bilimni tizimlashtirish, terminologiyani barqarorlashtirish va grammatik nazariyani ta’lim amaliyotiga moslashtirishda namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Jomiy nahv va sarf masalalarini bayon etishda ta’rif, qoida va misol o‘rtasidagi mantiqiy aloqani kuchaytirib, ixtiloflarni muvozanatli yoritish orqali o‘quvchi uchun tushunchaviy aniqlik yaratgan. Uning yondashuvi Markaziy Osiyodagi madrasaviy ta’limda arab tili grammatikasini o‘qitish standartlarini mustahkamlashga xizmat qilgan, natijada grammatik matnlar “instrumental” bilim sifatida keng tarqalishida muhim omil bo‘lgan. Kelgusidagi izlanishlar Jomiy sharhlarining qo‘lyozma nusxalari, ularning marginal izohlar tizimi va dars amaliyotidagi qo‘llanishini alohida korpus asosida o‘rganish, shuningdek, Jomiy terminlarining keyingi mintaqaviy darsliklardagi davomiyligini izchil tekshirish orqali uning ilmiy ta’sir doirasini yanada aniqroq belgilashi mumkin.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdurauf Fitrat. O‘zbek adabiyoti namunalari. Toshkent, O‘qituvchi, 1993. 320 b.
2. Karimov I. A. Sharq qo‘lyozmalari va madrasa ta’limi an’analari. Samarqand, SamDU nashriyoti, 2010. 224 b.
3. Бартольд В. В. Сочинения. Т. 2. Ч. 1: Работы по истории Средней Азии. Москва, Наука, 1963. 1020 с.
4. Крачковский И. Ю. Арабская литература в средние века. Ленинград, Издательство Ленинградского университета, 1946. 344 с.
5. Eraslan K. Câmî. İslâm Ansiklopedisi. İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993. S. 94–99.
6. Смирнов Н. А. Мусульманская школа: история и современность. Санкт-Петербург, Издательство СПбГУ, 2001. 288 с.